

ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕЯКИХ СЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мігай Кочіш

Abstract

The article deals with the history of three loan-words in Ukrainian: *гайдук*, *добош* and, *доломан*. The data of the new historical dictionary containing the vocabulary of the Ukrainian sources from the 16th and the early 17th centuries prove that the above mentioned words have come into the Ukrainian language from Hungarian and, their intermediary language was Polish.

Keywords: history of Ukrainian, loan-words, Hungarian language, Polish language.

Своїм виходом у світ кожний історичний словник збагачує нас інформацією про минуле лексем. Тож цілком зрозуміло, що нові дані, які зафіксовані в томах серії *Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.* (СУМ) спонукають нас зробити певні зауваження до історії деяких слів – до тої історії, котра була описана на сторінках *Етимологічного словника української мови* (ЕСУМ).

З матеріалів перших 12 томів СУМу нами обрано для аналізу три слова (*гайдук*, *добош*, *доломан*), які пов’язані з угорською мовою. З семантичного погляду вони належать до військової термінології.

Слово *гайдук*, як пише ЕСУМ, “є за походженням назвою однієї з етнічних груп угорців; непереконливим є твердження про польське посередництво” (ЕСУМ 1: 453). Тут треба відразу уточнити: угорське слово *hajdu* з названим вище значенням в джерелах задокументовано з кінця XVI ст., але вже з перших років цього ж століття воно зафіксовано і з іншими значеннями: 1) погонич худоби, 2) піхотинець, 3) розбійник (EWUng: 512–513). За походженням це слово є дієприкметниковою формою дієслова *hajt* ‘гнати’, що пізніше стало широко розповсюдженим в Європі і в різних мовах отримало й інші значення (як, наприклад, ‘повстанець у південних слов’ян’, ‘солдат надвірної сторожі’, ‘лакей’ тощо – див. ЕСУМ 1: 453; TESz II: 23–24).

За ЕСУМом, як вище було зазначено, польське посередництво між угорською та українською мовами є непереконливим. У польській мові, подібно українській, ця лексема вважається угорським за-

позиченням, яке походить від форми множини оригіналу *hajdu* → *hajduk* (Brückner 1927: 167). Мовознавець наших днів Роберт Волош у студії, присвяченій угорській лексиці у польській мові, щодо етимології слова *hajduk* (давніше також і *ajduk*) зазначає: “z pol. trafiło do ukr.” (тобто, з польської потрапило в українську – Wołosz 1989: 256).

Шлях мандрування цієї лексеми освітлюється за допомогою даних, опублікованих у СУМі (СУМ 6: 182–183):

гайдукъ ч. гайдук: его милость панъ Струсь, ...съ пахолки, зъ гайдъки..., збройно, зъ рознымъ оружьемъ... съ трубами, наехалъ мощно, кгвалтомъ, на йменье мое, на село Скуринцы (Луцьк, 1582); га(й)дѣко(в) для сторожи члвка дѣся(т) позбива(л) (Жорнища, 1590); если сѧ до цркви появилъ, тодгы сѧ в неи гайдѣками своего бѣнтован'ѧ осажалъ (Острог, 1598–1599); к вечерѣ приставили драбо(в) гайдоуко(в) стеречи и(х) (XVI ст.).

гайдѹцкый, гайдѹцъкый, гайдѹцъскый прикм. гайдуцький: был осаженным на горъло неякий Янушъ Кобринецъ, который служил службу гайдуцкую... пану Миколаеви Глебовичови (Луцьк, 1606); Панъ Юре(и) Макаровичъ... заграбилъ... га(и)дѣ(ц)ки(х) ладовни(ц) чотыри чи(р)воны(х) фаленъдышовы(х) (Київ, 1633).

гайдѹцтво с. гайдуцька служба: Того ткача, ... у протестующихъ се кгвалтовне зъ держаня одняли и въ гайдуцтво оногo себе обернули (Луцьк, 1618).

гайдѹчка ж. дружина гайдука: Гайдучка умерла на Кривом полѣ (1635).

У *Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.* (ССУМ) такої статті, як це було й очікувано, немає. **Гайдук** у значенні ‘солдат придворної оборони’ вперше зафіксовано в Луцьку, у джерелі 1582 року. До кінця XVI ст. фіксується також у пам’ятках, написаних у Жорнищі, Острозі та десь на території Бойківщини (див. СУМ 6: 182–183). Деривати **гайдучка** ‘дружина гайдука’, **гайдуцтво** ‘гайдуцька служба’ та **гайдуцкий** ‘гайдуцький, який стосується гайдука, належний гайдукові’ від початку XVII ст. знаходимо в пам’ятках, що походять, майже без винятку, з Волині – і ми переконані в тому, що на українських землях це слово вперше з’явилося на цій території.

Щодо іншого можливого напряму шляху запозичення, то ми можемо сказати наступне. В роботі Ласла Деже, написаній з угорських запозичень в закарпатських документах XVI–XVIII ст., це слово

згадується лише з 1708 р. (Dezső 1989: 62). Отже, ми можемо обґрунтовано стверджувати, що за походженням угорське *гайдук* потрапило в українську мову через польське посередництво і таке припущення підтверджується також наявністю в обох мовах кінцевого приголосного.

Слово *добош* ‘барабанщик, литаврист’ (раніше, в XVIII ст., ‘військовий барабанщик’) ЕСУМ вважає запозиченим з угорської мови, “можливо, через посередництво польської” (ЕСУМ 2: 98). Його коренем є *dob* ‘барабан’, іменник звуконаслідувального походження. Сам дериват *dobos* в угорських джерелах фіксується з початку XV ст. (TESz I: 650–651; EWUng: 269).

На думку Александера Брюкнера (Brückner 1927: 91), у Польщі лексему *dobosz* було розповсюджено завдяки угорській піхоті вже з XVI ст., але сучасний етимолог Анджей Баньковски датує її появу на польській землі пізніше (Bańkowski 2000: 277–278), бо вона зафіксована в джерелах лише з другої половини XVIII ст. Роберт Волош припускає, що час запозичення цього слова – XVII ст., але залишає це під знаком питання (Wołosz 1991–1992: 14).

А яку нову інформацію дають нам ті два приклади, котрі знаходимо в СУМі (СУМ 8: 46)?

ДОВОШЪ, ДОВАШЪ ч. литаврист, довбиш, *діал.* добош: На ω (с)та-то(к) южъ се са(м) доволи на(д) ни(м) тира(н)ско напа(с)тви(в)ши, а видечи есче трохи живо(г)[о], добашови своєму дъругому Самоєлови єго м(л). па(н) ро(т)ми(ст)рѣ каза(л) конє(ч)не шию дотяти (Житомир, 1650); ю(ж) на зє(м)ли лежачого небо(з)чика вси спо(л)не з челя(д)ю своєю тыра(н)ско праве забияли... якожъ в по(л) з ручъници южъ ба(р)зо ра(н)ного добошови своє(му) пре(с)трели(т) росказа(л) (там само).

Обидва приклади походять з міста Житомир, і належать середині XVII ст. Їхня важливість оцінюється відсутністю цієї лексеми на території Закарпаття протягом XVI–XVIII ст.: у роботі Ласла Деже вона не наводиться. Отже, польське посередництво, на нашу думку, є не *можливим*, як стверджує ЕСУМ, а *ймовірним*.

Останнє аналізоване слово – *доломан* ‘гусарський мундир, розшитий галунами’ (раніше, в XVII ст., ‘короткий гусарський плащ’).

Наведемо дослівну цитату із словникової статті ЕСУМу: “р. *доломан* ‘гусарська куртка’, *долиман*, *долман* ‘тс.’; п. *dołoman* ‘короткий військовий плащ; угорська куртка, обшита смушком’, *dołaman*, *dołman*, *dolman*, *dołoma* ‘тс.’; ч. *dolomán* ‘угорський військовий мундир з галунами’, *dolman*, слц. *dolomán* (заст.) ‘тс.’; болг. *долман* ‘старовинний чоловічий одяг з грубої матерії’, *долама*; м. *долáма* ‘тс.’; схв. *дòлама* ‘каптан; доломан’, [*долиман*]; слн. *dólman* ‘тс.’; – запозичення з турецької мови” (ЕСУМ 2: 106).

Як бачимо, етимологічний словник подає лише слов’янські відповідники, значення котрих абсолютно протилежні: у південних слов’ян слово означає ‘одяг з грубої матерії’ або ‘каптан’, поряд з цим серед західних – ‘угорська куртка, обшита смушком’ або ‘угорський військовий мундир з галунами’ тощо. Однак про роль угорської мови у розповсюдженні цієї лексеми ЕСУМ мовчить. На нашу думку, це – помилково.

В Угорщині слово *dolmányu* знайоме від початку XV ст. Воно походить безпосередньо (а не через південно-слов’янські мови) з турецького *dolaman* ‘сукняний одяг яничар, червоний плащ зі сукна’. Значення парадного військового мундира воно отримало в угорській мові і з таким новим значенням слово розповсюдилось Європою (TESz I: 656–657; EWUng: 271). За А. Брюкнером, польське *dołman* походить з угорської мови (Brückner 1927: 92; див. і Wołosz 1989: 248–249).

А з якої з цих двох мов запозичила цю лексему українська? З угорської чи з польської мови? Приклади з СУМу відповідають і на це питання (СУМ 8: 111):

ДОЛОМАНЪ ч. доломан: ш(т)дали на(м) панове ста(р)ший шаблю и рѣшні(ч)кѣ и долома(н) до проданя (Львів, 1607–1645); пограбили... долома(н) атласовы(и) блаки(т)ны(и) (Київ, 1617); пани братовая... выбрала, ... доломан адамашьковый чирвоный (Луцьк, 1631); долома(н) лязѣрово(и) фале(н)дышовы(и) новы(и)... взели (Овруч, 1643).

Приклади належать до першої половини XVII ст. і походять з міст Львів, Київ, Луцьк та Овруч. А на Закарпатті перша фіксація слова відома тільки з кінця цього ж та початку наступного століть (Dezső 1989: 57). Отже, можна зробити висновок, що українське *доломан*, хоча воно є турецького походження, запозичено через посередництво і угорської, і польської мов – але тільки в такому порядку.

ЛІТЕРАТУРА

- ЕСУМ – Мельничук, О.С. (гол. ред.), *Етимологічний словник української мови, т. 1–6*. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
- ССУМ – Гумецька, Л.Л. (гол. ред. кол.), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. 1–2*. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ – Гринчишин, Д. (відп. ред.), *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., вип. 1–*. Львів: НАН України, 1994–.
- Bańkowski, A. 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego, t. 1. (A–K)*. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
- Brückner, A. 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Dezső, L. 1989, *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai*. Budapest: Akadémiai Kiadó [= Nyelvtudományi értekezések 128].
- EWUng – Benkő, L. (Hrsg.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993–1997.
- TESz – Benkő, L. (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- Wołosz, R. 1989, Wyrazy węgierskie w języku polskim. *Studia Slavica Hung.* 35, № 3–4. Budapest, 215–317.
- Wołosz, R. 1991–1992, Wyrazy węgierskie w języku polskim II. *Studia Slavica Hung.* 37. Budapest, 3–27.